

HISTORIA HISTORIOGRAFII I METODOLOGIA HISTORII W POLSCE I NA UKRAINIE

ІСТОРІЯ ІСТОРІОГРАФІІ І МЕТОДОЛОГІЯ ІСТОРІІ
В ПОЛЬЩІ ТА В УКРАЇНІ

WYDAWNICTWO UNIWERSYTETU RZESZOWSKIEGO

**Historia historiografii
i metodologia historii
w Polsce i na Ukrainie**

**Історія історіографії
і методологія історії
в Польщі та в Україні**

Historia historiografii i metodologia historii w Polsce i na Ukrainie

Історія історіографії і методологія історії в Польщі та в Україні

pod redakcją naukową

**Jerzego Maternickiego, Joanny Pisulińskiej
i Leonida Zaskilniaka**

**WYDAWNICTWO
UNIwersYTETU RZESZOWSKIEGO
RZESZÓW 2015**

Recenzowała
prof. dr hab. HANNA WÓJCIK-ŁAGAN

Opracowanie redakcyjne i korekta
WŁADYSŁAW WÓJTOWICZ

Opracowanie techniczne
KRYSTYNA BARAN

Łamanie
ANDRZEJ LEWANDOWSKI

Projekt okładki
GRZEGORZ WOLAŃSKI

© Copyright by
Wydawnictwo Uniwersytetu Rzeszowskiego
Rzeszów 2015

ISBN 978-83-7996-107-8

1101

WYDAWNICTWO UNIwersYTETU RZESZOWSKIEGO
35-959 Rzeszów, ul. prof. S. Pigonia 6, tel. 17 872 13 69, tel./faks 17 872 14 26
e-mail: wydaw@ur.edu.pl; <http://wydawnictwo.ur.edu.pl>
wydanie I; format B5; ark. wyd. 22,30; ark. druk. 21,25; zlec. red. 62/2014

Druk i oprawa: Drukarnia Uniwersytetu Rzeszowskiego

SPIS TREŚCI ЗМІСТ

Joanna Pisulińska, Wstęp	9
Йоанна Пісулінська, Вступ	12

I. WSPÓŁCZESNA HISTORIA HISTORIOGRAFII I JEJ PROBLEMY СУЧАСНА ІСТОРІЯ ІСТОРІОГРАФІЇ І ЇЇ ПРОБЛЕМИ

Jerzy Maternicki (Rzeszów) , Polska historia historiografii: droga do profesjonalizacji, jej stan aktualny i perspektywy dalszego rozwoju	17
Єжи Матерніцкі (Жешув) , Польська історія історіографії: дорога до професіоналізації, її актуальний стан і перспективи подальшого розвитку	
Andrzej Wierzbicki (Warszawa) , Marian Henryk Serejski jako animator polskiej historii historiografii po II wojnie światowej	37
Анджей Вєржіцкі (Варшава) , Маріан Генрик Серейскі як аніматор польської історії історіографії після другої світової війни	
Rafał Stobiecki (Łódź) , Jakiej historii historiografii nam potrzeba?	51
Рафал Стобецкі (Лодзь) , Яка історія історіографії нам потрібна?	
Iryna Kolesnyk (Kyїв) , Історія історіографії в Україні: методологічні моделі	64
Iryna Kolesnyk (Kijów) , Historia historiografii na Ukrainie: metodologiczne modele	
Володимир Склокін (Харків) , Українська історіографія і постмодернізм: спроба попереднього підсумку	79
Włodimir Sklokin (Charków) , Ukraińska historiografia i postmodernizm: próba wstępnego podsumowania	
Joanna Pisulińska (Rzeszów) , Zaplecze instytucjonalne polskiej historii historiografii i metodologii historii	92
Йоанна Пісулінська (Жешув) , Інституціональна база польської історії історіографії та методології історії	

II. TRUDNA DROGA DO PROFESJONALIZACJI ВАЖКА ДОРОГА ДО ПРОФЕСІОНАЛІЗАЦІЇ

Jerzy Maternicki (Rzeszów) , Początki i rozwój polskich badań w dziedzinie historii historiografii (do 1939 r.)	105
Єжи Матерніцкі (Жешув) , Початки та розвиток польських досліджень в галузі історії історіографії (до 1939 р.)	

Violetta Julkowska (<i>Poznań</i>), Wkład Joachima Lelewela w rozwój podstaw akademickiej metodologii historii i historii historiografii w latach 1815–1830	138
Віолетта Юльковська (<i>Познань</i>), Вклад Йоахіма Лелевеля у розвиток підстав академічної методології історії і історії історіографії в 1815–1830 роках	
Alfred Toczec (<i>Kraków</i>), Lwowscy historycy historiografii i metodolodzy historii w okresie autonomii galicyjskiej	156
Альфред Точек (<i>Краків</i>), Львівські історики історіографії і методологи історії у періоді галицької автономії	
Mariola Hoszowska (<i>Rzeszów</i>), Historia historiografii w twórczości naukowej i działalności dydaktycznej Ludwika Finkla	173
Маріоля Гошовська (<i>Жешув</i>), Історія історіографії в науковій творчості та дидактичній діяльності Людвіка Фінкеля	
Віталій Тельвак (<i>Дрогобич</i>), Роль Михайла Грушевського в українській історіографії та методології історії	187
Witalij Telwak (<i>Drohobycz</i>), Rola Mychajła Hruszewskiego w ukraińskiej historiografii i metodologii historii	
Віталій Масненко (<i>Черкаси</i>), В'ячеслав Липинський і його роль в українській історії історіографії та методології історії	196
Witalij Masnenko (<i>Czerkasy</i>), Władysław Łypynskij i jego rola w ukraińskiej historii historiografii i metodologii historii	
Jolanta Kolbuszewska (<i>Łódź</i>), Aktualność dorobku „łódzkiej szkoły historiograficznej” w zakresie biografistyki	214
Йолянта Кольбушевська (<i>Лодзь</i>), Актуальність доробку “лодзинської історіографічної школи” у галузі біографістики	

III. Z WARSZTATU HISTORYKÓW HISTORIOGRAFII З МАЙСТЕРНІ ІСТОРИКІВ ІСТОРІОГРАФІЇ

Іван Куций (<i>Тернопіль</i>), Цивілізаційна проблематика в українській історіографії Східної Галичини XIX ст.	231
Iwan Kucyj (<i>Tarnopol</i>), Problematyka cywilizacyjna w ukraińskiej historiografii Galicji Wschodniej XIX wieku	
Леонід Зашкільняк (<i>Львів</i>), Українська історіографія у міжвоєнній Польщі: пошук методологічних моделей національної історії	240
Leonid Zaskilniak (<i>Lwów</i>), Ukraińska historiografia w międzywojennej Polsce: poszukiwanie metodologicznych modeli historii narodowej	
Лідія Лазурко (<i>Дрогобич</i>), Образ української історичної науки на шпальтах часопису “Kwartalnik Historyczny” міжвоєнного двадцятиліття	259
Lidia Łazurko (<i>Drohobycz</i>), Obraz ukraińskiej nauki historycznej na łamach „Kwartalnika Historycznego” w okresie międzywojennym	

Василь Педич (<i>Івано-Франківськ</i>), Мирон Кордуба на тлі української історіографії першої половини XX століття	274
Wasył Pedycz (<i>Iwano-Frankowsk</i>), Myron Korduba na tle ukraińskiej historiografii pierwszej połowy XX wieku	
Віталій Яремчук (<i>Острозьк</i>), Дослідження з історії української радянської історіографії: стан та перспективи	287
Witalij Jaremczuk (<i>Ostrog</i>), Badania z historii ukraińskiej radzieckiej historiografii: stan i perspektywy	

IV. W KRĘGU ZAGADNIEŃ METODOLOGICZNYCH У КОЛІ МЕТОДОЛОГІЧНИХ ПИТАНЬ

Володимир Ващенко (<i>Дніпропетровськ</i>), Методологія в сучасній українській історичній науці: від Михайла Грушевського до сьогодення	301
Wołodymyr Waszczenko (<i>Dniepropietrowsk</i>), Metodologia we współczesnej ukraińskiej nauce historycznej: od Mychajła Hruszewskiego do dzisiaj	
Eugeniusz Koko (<i>Gdańsk</i>), Z refleksji Profesora Romana Wapińskiego o historii i problemach związanych z jej uprawianiem	312
Еугеніуш Коко (<i>Гданьск</i>), З роздумів Професора Романа Вапіньського про історію та проблеми зв'язані з її практикуванням	
Anna Ziębińska-Witek (<i>Lublin</i>), Metodologiczne problemy polskiej historiografii Holokaustu	323
Анна Зємбінська-Вітек (<i>Люблін</i>) Методологічні проблеми польської історіографії Голокосту	
Summary	335

Ірина Колесник

(Київ)

ІСТОРІЯ ІСТОРІОГРАФІЇ В УКРАЇНІ: МЕТОДОЛОГІЧНІ МОДЕЛІ

Традиційна біографічна модель. Історіографія як сфера знання виникає в добу Модерну (з другої половини XIX ст.) в університетських курсах з російської історії у вигляді біографічних довідок та бібліографічних оглядів, переліку історичної літератури й джерел, котрі згодом перетворюються на сукупність біографій істориків, їх праць та цілих напрямів. У Московському університеті практика таких вступних лекцій-оглядів була започаткована С. Соловйовим, згодом історіографічні курси викладав П. Мілюков, у Санкт-Петербурзькому – К. Бестужев-Рюмін, Київському – В. Іконников, Харківському – Д. Багалій, Варшавському – Д. Цветаєв. У другій половині XIX ст. з'являється низка монографій, де історіографічний матеріал був структурований за різними критеріями. Домінуючим залишався біографічний принцип (К. Бестужев-Рюмін), побутував й поділ за течіями (П. Мілюков), а також перші спроби теоретичного осягнення історіографії (М. Коялович, А. Лаппо-Данилевський)¹.

В українському контексті історіографічні студії мали певну специфіку. Поширеним був погляд на історіографію як сукупність характеристик істориків, їх праць й проглядів, що знайшло відображення в розвідках О. Лазаревського, М. Василенка, Ол. Грушевського, В. Біднова².

¹ К.Н. Бестужев-Рюмін, *Биографии и характеристики*, Санкт-Петербург 1882; П.Н. Миллюков, *Главные течения русской исторической мысли*, т. 1, Москва 1898; М.О. Коялович, *История русского самосознания по историческим памятникам и научным сочинениям*, Санкт-Петербург 1884; А.С. Лаппо-Данилевский, *Очерк развития русской историографии*, "Русский исторический журнал", Петроград 1920, кн. 6.

² А. Лазаревский, *Прежние изыскатели малорусской старины*, "Киевская старина", Киев 1894, № 12; Н. Василенко, *К истории малорусской историографии и малорусского общественного строя*, "Киевская старина", 1894, № 11; О. Грушевський, *З початків нової української історіографії*, "Україна", Київ 1914, Кн. 2; В. Біднов, *Що читати по історії України (Коротенька історіографія України)*, Катеринослав 1920.

Окремішною видається позиція М. Грушевського, який всупереч офіційній традиції запропонував хронологічну схему української історіографії на засадах нового національного проекту. Початкова стадія – це *київське літописання*, завданням якого було “оповідання про Київську державу”. Далі – *галицько-волинська літописна доба*, що стоїть вже на “місцевому українському ґрунті”, для якого властиві “екскурси в сферу політичного життя Польщі, Литви, Угорщини”. Наступна, за М. Грушевським, *козацька доба*, “стала новою ерою для української історіографії”. Ідеї цілісності українського народу й українських територій поступаються ідеям «козако-руського» народу, що відповідає “козацькій Східній Україні” та ідеї “малоросійського отечества”, котре практично не виходить за межі Гетьманщини. У XVIII ст. постає «малоросійська історіографія», про яку М. Грушевський говорить, як “продукт Гетьманщини”, й “автономного політичного життя (1648–1764)”. Саме “малоросійська історіографія” XVIII ст. стає “безпосередньою попередницею української історіографії XIX в.” Малоросійська історіографія змушена була поступитися романтичним впливам, ідеї народності та «народного духу». “Романтичний привід ‘народного духу’... на думку М. Грушевського, став “великим кроком наперед у порівнянні з старою історіографією”, завдавши “смерть її антикварному характерові”. Важливим здобутком романтизму було відновлення “призабутих понять про українську етнографічну територію”, єдину в минулому, а також формулювання ідеї “органічного зв’язку” козацької та давньокиївської доби української історії (“козаччини з старим руським життям”). *Нова українська історіографія*, констатував М. Грушевський, стає в опозицію до офіційної російської історіографії, пов’язуючи київський період не з володимирськомосковським, а литовсько-польським та козацьким періодами української історії. Як репрезентант нової української історіографії, М. Грушевський наголошував, що “дорога... від старої ‘малоросійської’ історіографії до новіших поглядів була далека і тяжка, пов’язана з тяжким ламанням ріжних, віками закорінених поглядів і при звичаєнь”³.

Прикметно, М. Грушевський не лише вводить до вжитку, але й розкриває зміст поняття «історіографічний метод» (1897). Сенс історіографічного методу полягає: 1) в тому, що кожний автор окрім джерел мусить подавати літературу з предмету, котрий вивчає; 2) навіть у застарілій літературі можна “зустріти здорові корисні думки”; 3) огляд попередньої літератури потрібний, щоб читач міг самостійно пристати до тої чи іншої думки, чи автора, чи-то в наведеній ним літературі; 4) головне – сам автор має визначити, яке місце займають його праці у вивченні предмету;

³ М. Грушевський, *Українська історіографія і Микола Костомаров* [в:] Грушевський Михайло, *Твори в 50 томах*, Львів 2005, т. 2, с. 399–409.

5) аналітичні огляди літератури з предмету, наголошував М. Грушевський, для фахівців зазвичай корисніші, ніж оригінальна і дотепна сама праця історика⁴.

У цілому, історіографія як субдисципліна витворюється на зламі XIX–XX ст., в ситуації методологічної кризи історичної науки в Європі та Росії, виступаючи одночасно засобом подолання даної кризи. Становлення ж української історіографії також припадає на цей період, проте було пов'язане із процесами самовизначення української історичної науки, її організаційної та ідейної емансипації від російської, польської, німецької науки. При тому пануючою залишалася біографічна модель історії історіографії, минуле історичної мислі, науки, сприймалося крізь творчий доробок історика, сукупність його праць, ідей, теорій, методів.

Класово-репресивна модель. На початку XX ст. у контексті марксистської ідеології виникають нові репрезентації минулого історичної науки. Йдеться про класово-репресивний образ історіографії, в межах якого історія історичної науки постала як боротьба ідейних напрямів і течій: офіційної дворянської, буржуазно-ліберальної та революційно-демократичної. З огляду на такий підхід, історіографічний процес набував телеологічного змісту, у напрямі до матеріалістичного розуміння історії (Н. Рубінштейн, А. Сахаров, В. Іллерицький, М. Марченко, Л. Коваленко). Сценарій розвитку історіографії в Україні за радянських часів був трагічний. На початку 1930-х років унаслідок знищення академічної традиції та розгрому школи М. Грушевського з обігу зникає сам термін «українська історіографія», замість нього використовувався конструкт «історіографія історії Української РСР», що підміняв вивчення історії думки переліком літератури.

У добу відлиги або «українського мікроренесансу» М. Марченко повертає до вжитку сам концепт «українська історіографія»⁵, а Ф. Шевченко – ім'я Грушевського в Україну. Йому пощастило зробити те, що не вдалося жодному з українсько-радянських істориків – легітимізувати ім'я М. Грушевського в українській радянській історіографії у розвідці «Чому Михайло Грушевський повернувся на Радянську Україну?» (1966). До реабілітації імені Грушевського вільно й невільно причинилася позиція вищого партійного керівництва республіки на чолі з П. Шелестом, який навів дотепний аргумент щодо заходів української діаспори з нагоди 100-річчя видатного історика: «Не можемо повністю віддати Грушевського націоналістам». За аргументацією Ф. Шевченка, Грушевський повернувся

⁴ М. Грушевський, *Нові розвідки з історії Давньої Русі* [в:] Грушевський Михайло, *Твори в 50 томах*, Львів 2004, т. 6, с. 525.

⁵ М. Марченко, *Українська історіографія (з давніх часів до середини XIX ст.)*, Київ 1959.

в Україну тому, що визнав радянську владу. Дивно було читати у 1966 р. про Грушевського, ім'я якого десятиліттями було забороненим в радянській українській історіографії, що він “належав до числа тих діячів науки, які залишили не тільки велику кількість праць, а (що не менш важливо) пройшли складний, суперечливий життєвий шлях”. Усе це, за словами Ф. Шевченка, має бути “правильно висвітлено і оцінено сучасниками”⁶.

Цікавими й продуктивними аж до сьогодні залишаються спостереження Ф. Шевченка щодо ролі й місця історії історіографії в системі історичного пізнання. Він спростовував упереджено-презирливе ставлення до історіографії як чогось зайвого, застарілого (“купи застарілих праць”), що було притаманно багатьом історикам «радянської формації», котрі відмовляли історіографії у науковій значущості й через це в своїх дослідницьких і викладацьких практиках найчастіше плутали її з історичною бібліографією. “Хоче того чи не хоче автор, – писав Ф. Шевченко, – а до вивчення теми він підходить з певною міркою, яку він створив за вже існуючими зразками [...] тому можна вважати за несерйозні твердження з недооцінкою значення історіографії, що зводиться приблизно до такої фрази: це нам не потрібно, бо вивчаємо нові теми і по-новому”⁷. Ф. Шевченко не лише кваліфікував історію історіографію як окрему історичну дисципліну, а й напругу пов'язував її з методологією досліджень: “Історіографія – це не просто вивчення спадщини, а більш широке змістовніше поняття. Мова йде про методологію історичних досліджень”⁸.

У 1970–1980-ті роки під час глибокої ідейної кризи марксистської історичної науки українська історіографія існувала у вигляді двох гілок – радянської й зарубіжної. О. Оглоблин навіть сформулював «принцип природної компенсації» закордонної й вітчизняної історичної науки: якщо в Україні спостерігався занепад “історичної праці, то, відповідно, зростала роль зарубіжних досліджень української історії”. Отже, еміграційна історіографія, на його думку, – “це невід'ємна частина цілої української історії, головний осередок якої, з природи речей, може бути лише в Україні”⁹.

Для доби Модерну, можна констатувати, притаманно формування цілісних самодостатніх, логічно вибудованих образів історії історіографії, що ґрунтувалися на засадах позитивізму в його класичних формах та марксист-

⁶ Ф.П. Шевченко, *Чому Михайло Грушевський повернувся на Радянську Україну?* *Український історичний журнал*, Київ 1966, № 11, с. 13.

⁷ Ф.П. Шевченко, *Історіографія – важлива історична дисципліна* [в:] *Історіографічні дослідження в Українській РСР*, Київ 1968, вип. 1, с. 11.

⁸ Там само, с. 15.

⁹ О. Оглоблин, *Завдання української історіографії на еміграції* [в:] О. Оглоблин, *Студії з історії України: Статті та джерельні матеріали* / Ред. Л.Винар, Нью-Йорк, Київ, Торонто 1995, с. 287.

му. Ці образи минулого історичної науки мали моністичну спрямованість, лінійно-процесуальний, фінальний характер.

На межі XX–XXI ст. під впливом соціокультурних «викликів» та численних когнітивних «поворотів» (антропологічного, методологічного, соціального, лінгвістичного, культурного) стали множитися й інші образи історіографії. Нині, в умовах методологічної лояльності, свободи думки, минуле історичної науки можна уявити у вигляді класичної історії ідей (у версії А. Лавджоя) чи то схоларної історії (під кутом зору наукових шкіл), чи то історії наукових співтовариств, корпорацій істориків. Те, що у добу Модерну сприймалось як авангард, в еру інформаційного суспільства є цілком релевантним, зокрема, вивчення історії науки з позицій мережевої теорії або історії понять.

Мережева модель науки. Виникнення принципово нових моделей історії історіографії в уявленні істориків зумовлено цілою низкою причин. По-перше, йдеться про зміну політичної кон'юнктури: крах тоталітарного режиму, кризу марксистської ідеології, новий політичний статус України як незалежної держави. По-друге, стан західної науки, процес входження України у світовий інтелектуальний простір, «прозорість» інтелектуальних кордонів. Урешті, найважливіший чинник – перехід до інформаційного суспільства, нових технологій. У потоках інформації, обсяги якої змінюються кожні 5–7 років, немає жодних пріоритетів, усталених лідерів, течій, теорій, методів. Знання стає версіальним, динамічним, зникають ієрархії, руйнуються авторитети в науці. За таких умов вивчення минулого науки неможливе у вигляді сукупності біографій, праць істориків, або через конкуренцію провідних течій. У сучасному культурному просторі виникає, конкурує, зникає безліч імен, ідей, теорій, течій при повній відсутності будь-яких науково-експертних фільтрів. Поточна історіографічна ситуація в Україні ускладнюється остаточним заміщенням марксистської схеми історії України національно-історичною концепцією.

За таких умов історик науки може конструювати її образ з позицій *мережевої теорії*. Теорія мережевого суспільства (Theory of network society) М. Кастельса є продуктом доби Постмодерну. В його уяві суспільство – не система, а, швидше, гнучка структура потоків інформації й комунікацій¹⁰. Мережа є принципово новий – інформаційний – простір. Отже, мережеве суспільство, постає як «безшовна» мережа найрізноманітніших компонентів, між якими постійно відбувається обмін інформацією¹¹.

¹⁰ M. Castells, *The Information Age: Economy, Society and Culture*, New York 1997, p. 3; Ejusd., *Materials for an Exploratory of the Network Society*, “British Journal of Sociology”, 2000, vol. 51, is. 1, p. 5–24.

¹¹ А. Дугин, *Сетевые войны*. Режим доступу: <http://www.evrazia.org/modules.php?name=News&sid=2893>

У культурно-інтелектуальній сфері мережева теорія була апробована Р. Коллінзом, який інтерпретував минуле філософії наче історію міжособистісних взаємин, тісних гуртків та інтелектуальних співтовариств. У «Соціології філософій» дослідник конструює модель інтелектуальних мереж, котра містить три складових: 1) вертикальні лінії інтелектуальних зв'язків, т.зв. «міжпоколінних мереж» у форматі вчитель / учні; 2) горизонтальні лінії інтелектуальних альянсів, груп, гуртків сучасників, пов'язаних між собою мережею контактів; 3) структурне суперництво, представлено у формах співпраці, конфлікту, співавторства¹². Мережева модель науки означає інтеграцію розрізнених елементів (ідеї, теорії, методи, університет, кафедра, академічна школа, династія, інтелектуальні співтовариства, творча лабораторія вченого, науковий ступінь, диспут, дисертація, наукові інституції, професійна ідентичність, інновації, інтерактивні ритуали) в єдину мережу компонентів, між якими постійно циркулює інформація. Відтворення такої мережі й є новою моделлю вивчення історичної науки.

Мережева модель науки має такі структурні рівні, як: 1) сфера історичної ідеології, продукування ідей-емблем, стереотипів, теорій, схем, методів (культурний капітал); 2) матеріально-технічна сфера або організаційна база науки (університет, академія наук, наукові товариства, науководослідницькі інститути, центри, вчені звання, наукові ступені, посади); 3) сфера міжособистісних відносин в науці. Місце історика в науці визначається його мережевою позицією, тобто інтенсивністю особистісних наукових контактів, швидкістю обертання власного культурного капіталу, (обміном та приростом знання).

Мережева модель передбачає певні вертикальні та горизонтальні ієрархії інтелектуальних комунікацій, спадковість наукових шкіл, зміну поколінь, лінію стосунків учитель / учні. Кожний дослідник, у тому числі історик, імпліцитно або свідомо ідентифікує себе з конкретною інтелектуальною традицією чи науковою школою. Схоларна ідентичність є ознакою фаховості, певного рівня саморефлексії історика, котрий усвідомлює свою приналежність до конкретної наукової субкультури.

Історики, як відомо, працюють колективно, групами. Корпорація істориків являє мережу міжособистісних контактів, полідисциплінарних зв'язків. Моделі мереж інтелектуальних комунікацій інтелектуала (історика) мають різні конфігурації. Існує модель «павутина», при якій формується

¹² R. Collins, *Sociology of Philosophies. A Global Theory of Intellectual Change*, Harvard University Press 2000 (Р. Коллінз, *Социология философий: Глобальная теория интеллектуального изменения* / Пер. а англ.. Н.С. Розова и Ю.Б. Вертгейм, Новосибирск 2002, сс. 96, 98, 105–106).

мережа перехресних зв'язків, тобто усі комуніканти пов'язані між собою й кожний з рештою інших (наприклад, корпорації виключно істориків, політологів, соціологів, етнологів тощо). Модель комунікацій «коло» означає, що контакт у такій мережі здійснюється через пари (АБ, БВ, ВГ, ГД та т.д.). Модель-мережа «колесо» передбачає, що комутаційні зв'язки утворюються з лідером у центрі й пов'язаними з ним особами (зразком такої мережевої моделі слугує наукова школа з лідером-фундатором, який перебуває у фокусі перетинання усіх зв'язків)¹³.

Інтелектуальне середовище істориків структурується університетами, школами, формальними й неформальними групами, мережею міжособистісних взаємин та структурним суперництвом. На матеріалах історичної науки мережева модель містить такі компоненти, як: статусна ідентичність, стиль мислення, кар'єра, індекси зовнішнього та наукового життя історика. Так, статусна ідентичність визначає його приналежність до конкретної професійної корпорації. Найвищу сходинку у корпоративній ієрархії посідає «культурна аристократія», котра генерує нові ідеї, образи, створює схеми, концепції, теорії, пропонує нові методи й стратегії дослідження. До інтелектуальної еліти належать ідейні лідери, організатори, топ-менеджери науки, фундатори наукових шкіл, династій, теоретики, генератори ідей (В. Антонович, М. Костомаров, П. Куліш, М. Грушевський, В. Липинський, Б. Крупницький, І. Лисяк-Рудницький).

Важлива роль в ієрархічних структурах історичної науки належить історикам «другого плану», які не продукують, а лише артикулюють та популяризують у масовій і професійній свідомості ідеї, схеми, методи, створені творчою елітою. Проте, без істориків «другого плану» фактично немає науки, саме завдяки ним витворюється культурно-інтелектуальний ландшафт епохи, виникають традиції, стереотипи мислення та наукової поведінки. Отже, фундамент будь-яких соціально-корпоративних ієрархій утворюють пересічні історики, коло аматорів й ентузіастів історії. Соціально-корпоративний статус історика визначає його місце у науково-адміністративній ієрархії: кафедра, відділ, центр, науковий ступень, вчене звання, посада, кількість публікацій, рейтинги цитування.

Індекси зовнішнього життя історика репрезентують: рівень професійного успіху, багатство культурних світів історика, стиль мислення. Інтелектуальний успіх історика зумовлений освітою, зв'язком з певною історіографічною традицією (школою), знанням мов, контактами з міжнародним науковим середовищем, формальним / неформальним лідерством, авторитетом серед колег, інтелектуальною репутацією, зв'язками із ЗМІ, наявністю власних проєктів (груп, гуртків, часописів, електронних чи друкова-

¹³ В.И. Карасик, *Язык социального статуса*, Москва 1992.

них), частотою зарубіжних поїздок, участю у спільних міжнародних заходах. Науковий світ історика містить: історію-фах, історичну публіцистику, інтерес до філософії, мистецтва, літературні смаки, політичні уподобання, нерідко історик примірює на себе роль політика, державного діяча, експерта.

Стиль мислення історика обумовлює наукові преференції, предмет і практики історичного письма. Стиль мислення корелюється з типами істориків: історик-дослідник, генератор ідей, критик, історик-джерелознавець, історик-археограф, історик-бібліограф. Існують також типи: історик-теоретик, історик-митець, історик-чорнороб, який протягом життя здобуває «руду фактів», історик-іронік, історик-хронікер, історик-політик, історик-публіцист, історик-бізнесмен. Наукова кар'єра, як складова мережі взаємин, має такі фази: 1) перша наукова публікація, котра вводить дослідника у наукове співтовариство; 2) перебування у «проміжній групі»; 3) п'ять років публікацій й входження до високопродуктивної групи певного наукового співтовариства; 4) лідерство всередині даного співтовариства; 5) кризи та спади в науковій кар'єрі через зміну статусу, технологій, конкуренцію; саме кризи перетворюють канали кар'єрного просування й є закономірними в життєвих сценаріях учених (Р. Коллінз).

Складовою кар'єри історика є конфлікт. За визначенням сучасних дослідників, конфлікт в університетському середовищі постає, як «конфлікт учених-інтровертів». Академічний конфлікт – це боротьба людей, а не ідей, мотиви конфлікту здебільшого є матеріальні, соціально-психологічні та побутові. Конфлікт в науці має свою структуру: предмет конфлікту – наукове співтовариство – суб'єкт конфлікту. Конфлікт виконує певні функції й має внутрішню динаміку. Розглядають різні форми конфлікту в академічному середовищі: світоглядний, міжпоколінний конфлікт між представниками різних парадигм, шкіл, теорій (наприклад, між істориками-традиціоналістами та модерністами в сучасній науці). Мотиви конфлікту, котрий може перерости в академічний скандал, являє собою, на думку дослідників, боротьбу за перерозподіл інституціонального, символічного та економічного капіталу¹⁴.

Значення мережевої моделі полягає у поєднанні соціологічного, антропологічного та мікроісторичного підходів, що утворює міждисциплінарно-мережевий простір науки. Відтак, у центрі уваги замість деперсоніфікованої історії ідей та наукових інституцій опиняється суб'єкт / актор процесу пізнання. Мережева модель науки має нелінійний характер. Як відомо, наука переживає мирні й революційні фази. Науковий процес у певні історичні

¹⁴ А.В. Антощенко, А.В. Свешников, *Конфликт без скандала. Internet chat on line или диалог в одном времени: переписка из двух очень далеких улов* [в:] *Мир Клио. Сборник статей в честь Лорины Петровны Репиной: в 2 тт.*, Москва 2007, т. 2, с. 120–123, 126–130.

моменти розгортається за різними сценаріями. З огляду на закони розвитку знання. Нелінійність означає не лише рух уперед, інтелектуальні перевороти, наукові революції, але й регрес, зворотній поступ, стагнацію в науці. Принцип «мережі» сприяє синхронізації дій, репрезентує науку не як лінійний, а пульсуючий процес зміни генерацій, зникнення й повернення ідей, конкуренції особистостей, ідей, методів. Мережевий підхід розширює обрій досліджень, розкриває механізми творчості, культурну майстерню, мотивацію діяльності та наукової поведінки вченого.

Мережева модель науки – відкрита система, що перебуває в режимі постійного оновлення й доповнення завдяки обміну інформацією між користувачами даної мережі. Відтворення науки як інформаційної мережі означає зміну ролей, коли історик науки з користувача певної інформації перетворюється на її постачальника. Ця модель науки не обмежена будь-якими політичними межами, а, навпаки, поглинає всю інформацію, котра циркулює у структурах історичної науки. Отже, мережевий підхід сприяє практикам деполітизації й деідеологізації науки.

Історіографія як історія понять. Термін «історія понять» належить Гегелю, проте сенс і статус його у сучасному науковому дискурсі залишається невизначеним, аморфним. Одні дослідники розуміють історію понять, як напрям в сучасній історіографії, інші – «інструмент критики соціальних наук»¹⁵ або «реакцію на політичну ситуацію і політичні дебати»¹⁶. Р. Козеллек вбачає в історії понять «пропедевтику до наукової теорії історії», Г.-Г. Гадамер сприймає «історію понять як філософію». Дехто кваліфікує її наче допоміжну службу в науковому дослідженні або метод, навіть метатеорію.

Конструюванню історії понять сприяли дві конкуруючі школи: німецька й англосаксонська – *Begriffsgeschichte* та *Cambridge School*¹⁷. Представники першої (О. Бруннер, В. Конце, Г.-Г. Гадамер, Р. Козеллек) вважали, що поняття відображають соціальну реальність, а відтак слугують інструментом вивчення самої реальності. Кембриджська школа (К. Скіннер, Дж. Покок) сприймала історію понять як «дискурсивні війни»¹⁸.

Як на мене, заслуговує на особливу увагу точка зору французького лінгвіста і філософа Ж. Гійому, який вбачає в історії понять “лінгвістичне пе-

¹⁵ Н.Е. Копосов, *История понятий вчера и сегодня* [в:] *Исторические понятия и политические идеи в России XVI–XX века. Сб. науч. работ*, Санкт-Петербург 2006, с. 9–26.

¹⁶ [Е.Н. Рошин], *История понятий как метод (Круглый стол)* [в:] *Исторические понятия и политические идеи в России XVI–XX века*.

¹⁷ M. Richter, *The History of Political and Social Concepts*, New York, Oxford 1995; *The Meaning of Historical Terms and Concepts. New Studies on Begriffsgeschichte* / Ed. H. Lehmann, M. Richter, Washington 1996.

¹⁸ Q. Skinner, *Meaning and Understanding in the History of Ideas*, “History and Theory”, 1969, vol. 8.

реосмислення інтелектуальної історії»¹⁹. Отже, з другої половини ХХ ст. внаслідок «лінгвістичного повороту» історія понять постає, як продукт модернізації інтелектуальної історії.

Концептуальна історія (History of concepts, Conceptual history) у межах лінгвістичної свідомості – це нова методологія гуманітарних наук. Вона розкриває механізми виникнення наукових понять, їх генеалогію, семантичні зв'язки. В літературі розрізняють різні способи формування понять: використання слів з розмовної мови, котрі неначе «коробляться» під тиском думки; наступний – руйнування узвичаєних, усталених понять у процесі діалогу, наукової дискусії, аргументації автора; ще один спосіб – запозичення термінів і понять з найновішої західної літератури та їх застосування на конкретному матеріалі.

Концептуальна історія пояснює, що таке концепт та яка його структура і когнітивні функції. Структура концепту містить такі складові: ядро і периферію. Концепт – це не просто слово, термін, лексема, але насамперед аналітична структура, за допомогою якої інформація фіксується, осмислюється, накопичується, внаслідок чого утворюються нові смисли та знання. Пізнавальна (когнітивна) функція концепту пов'язана з опрацюванням «сирого» фактографічного матеріалу та створенням моделей його організації й вивчення. Поняття слугує продовженням мислі, а, відтак, стан науки, наукової дисципліни чи сфери знання визначається розмаїттям, розвитком її мовно-лексичного апарату та процедурами управління ним. Будь-який концепт, історичне поняття, теоретична категорія постають не як одиниця мови, а певна модель організації та вивчення фактів, подій, явищ. Наприклад, концепти «ідентичність», «ментальність», «культурна пам'ять», «інтелектуальна біографія» сприймаються як певна аналітична структура, засіб осмислення та репрезентації реальності. Зазвичай заміщення одного поняття іншим радикально змінює зміст, значення й наслідки подій, котрі воно відображає. Отже, заміна конструкції «визвольна війна українського народу під проводом Б. Хмельницького» на концепт «українська революція» розставляє зовсім інші акценти на характері подій, явищ, осіб, що фіксує ця лексична конструкція, або концепту «Велика Жовтнева соціалістична революція 1917 р.» на лексему «антиурядовий переворот» чи «більшовицький заколот» радикально змінює смисли й оцінки подій.

Сенс історії понять становить контекстуалізм, тобто вивчення понять в історичному та лінгвістичному аспектах. Історичний контекстуалізм означає вивчення понять в політичному та соціальному контекстах, унаслідок

¹⁹ Ж. Гийому, *Лингвистическая история концептуальных словоупотреблений* [в:] *История понятий, история дискурса, история метафор: Сб.ст. / Под ред. Х.Э. Бёдекера. Пер. с нем.*, Москва 2010, с. 85.

чого академічна історія ідей (часів А. Лавджоя) перетворилася на інтелектуальну історію. Нині поняття, концепти, категорії потребують лінгвістичного аналізу, що розкриває їх зміст, генеалогію, структуру та семантичні зв'язки.

Концептуальна історія, як сучасна лінгвістична методологія, формує мовну поведінку історика. Історик чи то «мовна особистість» перебуває в особливій диспозиції: він мусить володіти мовою епохи, котру вивчає, а також доби, в якій живе сам. Нову інформацію він співвідносить з існуючою джерельною базою, що й створює нові смисли. Історик має усвідомлювати конвенційний характер понять, якими він оперує, пояснювати їх зміст, значення, історичний та лінгвістичний контексти. Мета / завдання історика полягає у «проясненні понять»²⁰, тобто в з'ясуванні їх смислів, що передбачає їх обов'язкову експлікацію, а не механічне застосування в історичних текстах.

Історичні поняття можна класифікувати за ступенем абстракції: загальноісторичні, конкретно-історичні, рефлексивні категорії. До загальноісторичних понять належать: «історія», «держава», «закон», «культура», «цивілізація», «демократія», «клас», «революція» тощо. На прикладі цих ключових понять історії можна простежити трансформації та метаморфози їх семантичних структур: від початку слово «революція» означало «колообіг планет»; «культура» – спосіб обробки землі; «клас» – розряд, групу однорідних предметів. На думку Р. Козеллека, існують історичні поняття найвищого рівня, як то «простір» та «час»²¹. Проте у поняттєвому просторі історичної науки поряд із засадничими поняттями історії («народ», «держава», «культура», «суспільство», «розвиток») існують концепти, створені спеціально для вивчення цих понять – так звані «рефлексивні поняття» або поняття другого ступеня («джерело», «факт», «метод», «методологія», «історіографія»).

Концепт «історіографія» (історія історіографії) має драматичну історію. З чуттєвого образу цей концепт перетворився на теоретичну конструкцію з широким спектром смислів та значень: від простого акту історичного письма до спеціальної галузі знання, рефлексивної дисципліни. Проте, можна констатувати, й по сьогодні концепт «історіографія» потребує ментальних конвенцій, певних домовленостей, уточнень та пояснень. На нашу думку, у нинішній духовно-інтелектуальній ситуації сенс поняття історії історіографії розширюються до розуміння її як *теорії та історії історичної науки*.

²⁰ Г.-Г. Гадамер, *История понятий как философия* [в:] *Актуальность прекрасного*, Москва 1991, с. 36.

²¹ Р. Козеллек, *Часові пласти. Дослідження з теорії історії* / Пер. з нім., Київ 2005, с. 113.

Історія історіографії постає, як ядро історичної науки, її рефлексивна складова, форма самосвідомості науки. Історія історіографії має свою терміносистему, котра містить три сегменти: історичні поняття; історико-історіографічні концепти; теоретичні категорії. Поняттєвий апарат історії історіографії (терміносистема) формувався тривалий час, тобто, базові категорії виникли в добу Модерну, збагачувалися за допомогою семантичного запасу часів Просвітництва, Романтизму, далі ідеології позитивізму, марксизму, неокантіанства, а згодом – неопозитивізму, структуралізму тощо. Проте, дизайн терміносистеми історії історіографії залишається незавершеним й понині.

У добу інформаційного суспільства історія історіографії зосереджена здебільшого на проблемах мови науки, мовленнєвої поведінки історика. Це є наслідки лінгвістичного повороту, котрий перевернув усю сучасну гуманітаристику. Нині історія історіографії виконує функції, по-перше, категоризації знання, концептуалізації нових слів-понять, як оперативних одиниць знання. Вона слугує засобом організації інформації, якою оперує історик. По-друге, йдеться про запозичення понять з різних сфер знання, що сприятиме інтеграції наук. Обмін поняттями, термінами, концептами призводить до зближення наук, утворення міждисциплінарного простору, як джерела збереження, збагачення та трансферу понять. По-третє, існує функція стандартизації мови історії в цілому й унормування власної терміносистеми. По-четверте, найважливіша з-поміж функцій – це конструктивна, в період кризи відбувається ре-актуалізіція старих, забутих, чи то незаслужено відкинутих сучасниками понять, ідей, теорій, котрі в нових умовах набувають актуальності та нових смислів (В. Вернадський). Історія історіографії виконує процедури ресемантизації понять, коли усталені терміни-поняття набувають нових лексичних форм, значень та змісту. По-п'яте, національні історіографії мають ще одну важливу функцію – адаптативну, що означає перенесення загальних понять різного ступеня абстрагування з одного культурного поля на інше, пристосування запозичених понять та використання їх на конкретному історико-національному ґрунті.

Терміносистема будь-якої науки, дисципліни відтворює логіку мислення, накопичення та структуру знань, удосконалення методів дослідження, репрезентує поточну герменевтичну ситуацію. Так, деякі галузі знання представлені у вигляді сукупності термінів й понять, автори таких «історій понять» замість абеткового принципу вибудовують «терміносистему» конкретної дисципліни наче певну цілісність²².

²² Р.К. Симон, *Библиография: Основные понятия и термины*, Москва 1968; Н.А. Селиванов, *Советская криминалистика: система понятий*, Москва 1982.

Перша спроба проблематизації історії понять в українській історіографії – це навчальний посібник «Історіографічний словник», призначення якого упорядники вбачали у визначенні змісту та вивченні історії й еволюції основних понять історіографії²³. На нашу думку, концептуальна історія не зводиться до вивчення історії чи еволюції понять, термінів, концептів. Її масштаб ширший, вона розкриває зміст та процеси легітимації історії історіографії як субдисципліни, предмет, методи та функції якої поступово трансформувалися у структурах історичної науки. Поняття в історії історіографії – не просто терміносистема, вони віддзеркалюють основні етапи й вектори її становлення, розкривають механізми трансформації семантичних структур понять та процеси їх комунікації з іншими сферами гуманітаристики. Терміносистема історії історіографії відкрита до змін і запозичень, має міждисциплінарний характер. Мова історіографії конвенційна, перебуває у ситуації інтелектуального змагання між традицією та тенденцією до постійного оновлення (Г.-Г. Гадамер). Поняттєвий апарат історіографії – це гнучка комунікативна система, у межах якої значення слів-понять, термінів «прояснюється» в процесі обговорення, взаємодії різноманітних «дискурсивних практик».

Становлення історії історіографії та історичної науки відбувалося в добу Модерну на базі традиційно-герменевтичної системи понять. Йдеться про класичні категорії просвітництва, як-то: «розвиток», «державна», «культура», «цивілізація», «право», «революція», «критика». Під впливом романтизму до обігу входять поняття «народність», «народний дух», «народний характер», «нація»; позитивізму – «факт», «методологія», «суспільство», «джерело», «метод»; марксизму – «клас», «класова боротьба», «спосіб виробництва», «матеріалістичне розуміння історії». З огляду на стан терміносистеми, можна констатувати, що історія історіографії формувалася як складова історичної науки, засіб рефлексії історика й на початковій стадії виконувала здебільшого допоміжні функції.

Наступний етап у становленні термінологічного апарату історії історіографії припадає на 1960–1980-ті роки, що було пов'язано з процесами інституалізації, перетворення її на спеціальну дисципліну з власною ідеологією, кадрами, інституціями, культурним ресурсом. В умовах глибокої кризи радянської історичної науки саме історія історіографії слугувала тим містком, що пов'язував радянську науку із західною через запозичення з семантичного багажу західного наукознавства, філософії та соціології науки таких норм-понять, як «парадигма», «криза в науці», «наукова революція», «школи в науці», «етос науки», «ідеал науковості», «дослідницька програма», «рефлексія» тощо.

²³ *Історіографічний словник: Навчальний посібник для студентів історичних факультетів університетів / За ред. С.І. Посохова, Харків 2004.*

Упродовж 1990–2000-х років сталося радикальне оновлення поняттєвого апарату історії історіографії й історичної науки, що віддзеркалювало нові тенденції в науці. Під впливом культурології, соціальної й символічної антропології, мікроісторії до вжитку історіографії входять поняття: «ментальність», «ідентичність», «історична свідомість», «стиль мислення», «повсякдення». Помітний вплив на українську історіографію мала постмодерністська лексика, зокрема «дискурс», «нарратив», «гіпертекст», «деконструкція», «децентрація», «інтертекстуальність», «мультикультуралізм», «орієнталізм» тощо.

Від 1990-х років й донині можна констатувати, що українська історіографія переживає справжню «революцію понять». (термін Д. Хапаєвої). Унаслідок глобальних соціально-політичних змін, краху марксизму на полі історичної науки та історіографії відбувається процес заміщення марксистської термінології на національно орієнтовану лексику. У нинішній ситуації збагачення й оновлення поняттєвого апарату історії історіографії відбувається на ґрунті неораціоналізму. До вжитку входять нові поняття або відбувається ресемантизація старих, добре відомих, як-от: «міждисциплінарність», «мережева теорія», «інтелектуальна біографія», «герменевтика текстуальна і матеріальна», «синергетичний метод», «нелінійні історичні динаміки», «ментальні мапи», «поворот до матеріального». Цілком очевидно, що в сучасних умовах концептуальна історія (історія понять) відіграє роль лінгвістичної методології, слугує засобом легітимації історіографії, як структурної складової історичної науки. Історія понять сприяє інтеграції наук, виступає інструментом формування мовної поведінки та фахової культури історика²⁴.

Отже, на підставі нової лінгвістичної методології можна стверджувати, що у масовій і професійній історичній свідомості впродовж XIX–XXI ст. витворювалися й поступово змінювалися образи-репрезентації історіографії у вигляді сукупності біографій, праць істориків або боротьби ідейних течій в науці, а згодом моделей інтелектуальних мереж чи-то історії понять.

Iryna Kolesnyk (Kijów)

Historia historiografii na Ukrainie: metodologiczne modele

Streszczenie

Historiografia (historia historiografii) jako dziedzina wiedzy powstała w czasach nowożytnych (w drugiej połowie XIX wieku). Początkowy obraz historiografii był personalistyczny i zaczął się kształtować w kursach uniwersyteckich w formie życiorysu, a następnie jako zbiór

²⁴ І. Колесник, *Українська історіографія: концептуальна історія*, Київ 2013.

biografii historyków. Później w ramach ideologii marksistowskiej powstał obraz klasowo represyjnej historiografii. Wspólnie z obrazem przeszłości wiedzy historycznej była ona traktowana jako walka tendencji ideowych i kierunków w nauce: oficjalnej szlacheckiej, burżuazyjno-liberalnej, rewolucyjno-demokratycznej. Tak więc proces uzyskał charakter teleologicznej historiografii jako ruchu myśli w kierunku materialistycznego pojmowania dziejów. W społeczeństwie informacyjnym, pod wpływem różnych społeczno-kulturowych i poznawczych „wyzwań” i wielu „zwrotów”, nowy obraz historiografii zaczął się pojawiać w postaci modelu sieci nauki lub historii pojęć.

Teoria społeczeństwa sieciowego M. Castellsa jest produktem postmodernizmu. Postrzega społeczeństwo nie jako system, ale jako ruchliwą i elastyczną strukturę przepływów informacji i komunikacji. Termin naukowy „historia pojęć” został wprowadzony przez Hegla, ale jeszcze do dzisiaj jego status w obrębie współczesnego dyskursu naukowego pozostaje kontrowersyjny. Historia pojęć jako ideologia i praktyka została stworzona przez dwie konkurujące szkoły: niemiecką Begriffsgeschichte i brytyjską Cambridge. Autorka podziela pogląd J. Guilhaumou co do historii pojęciowej jako nowej wersji tradycyjnej historii intelektualnej.

Słowo-pojęcie „historiografia” pierwotnie pojawiło się w przestrzeni intelektualnej jako zmysłowy obraz, ale później zostało przekształcone w wymaginowany konstrukt. Historiografia, w rozumieniu autorki, jest rdzennie historyczną dyscypliną. Obecnie znaczenie pojęcia „historiografia” obejmuje jego rozumienie jako teorii i historii nauki (epistemologii historii). Terminologia historiografii zawiera takie segmenty jak: historyczne pojęcia, historiograficzne koncepcje oraz kategorie teoretyczne.

Obecny stan ukraińskiej historiografii charakteryzuje się praktyką aktualizacji i ponownej semantyzacji jej koncepcji. Dziś, wychodząc z zasad nauki postkrytycznej, powstają nowe koncepcje, podczas gdy stare uzyskują inne znaczenie (na przykład pojęcia „sposób myślenia”, „interdyscyplinarność”, „kartografia mentalna”, „teoria sieci”, „wspólnota intelektualna”, „sfera pamięci” etc.). Koncepcyjna historia historiografii jest skuteczną metodą reprezentacji współczesnej historiografii jako teorii i historii nauki, a także sposobu tworzenia zachowań językowych historyka.